

А.В. КРИЖЕВСЬКИЙ

Антон Васильович Крижевський, кандидат історичних наук, асистент кафедри Київського національного університету імені Тараса Шевченка

СТАНОВЛЕННЯ ТА ЕВОЛЮЦІЯ ШКОЛИ ЗАХІДНОРУСЬКОГО ПРАВА В УНІВЕРСИТЕТІ СВ. ВОЛОДИМИРА (II ПОЛ. XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

В умовах інтенсивного розвитку сучасної історико-правової науки важливого значення набуває осмислення наукових здобутків істориків права минулих поколінь як елемента духовної культури, що увібрала в себе національні правові традиції і прогресивні ідеї українського права. У свою чергу, це є важливим чинником становлення суверенної правової держави. Дослідження історико-правової школи Університету св. Володимира сприяє усвідомленню наукових витоків історії українського права, зміцненню акценту юридичної освіти на етнопонаціональну природу держави та розумінню об'єктивних передумов і суб'єктивних чинників періодизації історико-культурної еволюції права та держави.

Сучасні вітчизняні вчені тією чи іншою мірою торкалися різних аспектів досліджуваної проблеми. Значення школи для виокремлення історії українського права в окрему науку з власним об'єктом і предметом дослідження розглядав В. Заруба. Зародження школи західноруського права та роль М. Іванішина в цьому процесі досліджено у ст. І. Гриценка. Світоглядні, наукові та методологічні позиції представників школи розглянуто в праці Т. Бондарук. Місце київської історико-правової школи в загальноімперській правовій науці висвітлено в роботі С. Михальченка. Проте зазначені праці повністю не вичерпують предмета дослідження, а функціонування школи західноруського права в Університеті св. Володимира потребує подальшого вивчення. Крім того, в науковій літературі не висвітлюється процес створення на основі наукових досягнень школи кафедри історії західноруського права на юридичному факультеті.

З огляду на зазначене, **метою** статті є аналіз процесу становлення та еволюції школи західноруського права в Університеті св. Володимира в другій половині XIX – на початку XX століття. Для досягнення поставленої мети автор ставить перед собою наступні завдання: визначити основні критерії існування наукової школи, проаналізувати методологічні підходи засновників школи М. Іванішина та М. Владимирського-Буданова, охарактеризувати доробок їх учнів та простежити особливості процесу створення кафедри історії західноруського права в університеті св. Володимира.

Насамперед необхідно визначити критерії існування феномена наукової школи. Першим є активна педагогічна діяльність неординарної особистості, засновника школи, за схемою «учитель-учень». Другим критерієм є прищеплення загальних методів і принципів дослідницької діяльності та передача наукової культури засновником школи своїм учням. Наступними критеріями можна вважати близькість тематики дослідження та теоретичну і філософську спільність членів школи¹.

Формування школи західноруського права стало закономірним наслідком загальних процесів, що відбувалися у правознавстві Російської імперії, взаємного впливу низки політичних (необхідність вивчення історії земель, приєднаних після розділів Речі Посполитої), ідеологічних (протидія в науково-історичному аспекті польським ідеологічним концепціям, що не визнавали самостійного державно-правового існування приєднаних до імперії Романових земель і слугували ідеологічними інструментами домагання Польщі щодо цих територій) і суто наукових (різкий злет престижності історичної науки взагалі й історії права зокрема, введення в науковий обіг великого масиву історико-правових джерел) факторів.

В Університеті св. Володимира початок історико-правових досліджень пов'язаний передовсім з іменем Г.М. Даниловича. Вчений першим висловив думку про необхідність вивчення литовсько-руської державно-правової історії для з'ясування багатьох проблем російської історії. Хоча Г. Данилович викладав в Університеті св. Володимира лише два роки, з 1839 по 1840, проте встиг започаткувати традицію, що усталилася в подальших студіях².

Наступником Г. Даниловича по університетській кафедрі був М.Д. Іванішев, який викладав в університеті з 1839 по 1865 рік. М. Іванішева після закінчення навчання в Головному педагогічному інституті було відправлено за кордон, де він стажувався на юридичному факультеті Берлінського університету й познайомився з ідеями засновника історичної школи права Ф. Савіньї³. Представники цієї школи вперше в правовій науці обґрунтували думку, згідно з якою право є частиною народного життя, а національність – сферою зародження права, яке розвивається разом з народом і зникає, коли народ втрачає свою самобутність. Ф. Савіньї і його учні вважали, що за походженням будь-яке право є звичаєвим правом, тобто формується через мораль і народну віру, а не через свавілля законодавця. М. Іванішев запозичив метод та термінологію німецької історичної школи, але застосував їх до слов'янських законодавств. Після берлінського стажування вчений також з науковими цілями відвідав і Прагу, де повною мірою остаточно і сформувалося коло його

наукових інтересів під впливом ідей П. Шафарика, Ф. Палацького та В. Ганки. Після цих двох відряджень М. Іванішев усвідомив, що для пояснення руського права конче необхідне вивчення всієї історії слов'янських законодавств. Після повернення до Києва вчений знайшов сприятливий ґрунт для подальшого розвитку своїх ідей. Втіленням його задумів, а водночас і значним кроком у вивченні західноруської історії було створення в 1843 р. Київської Археографічної комісії.

М. Іванішеву за роки роботи в університеті вдалося передати свої методологічні прийоми дослідження, погляди на природу права та прищепити любов до історії права й до проблем історії західноруських земель багатьом студентам, які стали його учнями, а згодом і університетськими професорами, зокрема М.Ф. Владимирському-Буданову і Ф.І. Леонтовичу (випускник Університету св. Володимира, однак працював у Новоросійському та Варшавському університетах), які згодом і сформулюють школу західноруського права в історико-юридичній науці.

В Університеті св. Володимира цю школу репрезентували М. Владимирський-Буданов та його учні: М.М. Ясинський, Г.В. Демченко, М.О. Максимейко, І.О. Малиновський. Заслуга названих вчених полягає у тому, що вони вперше поставили питання про існування окремого (хоч і у складі загальноросійського), західноруського, тобто українського, білоруського і литовського права, зі своїми специфічними особливостями. А це вже був крок уперед, сходинка вгору до виокремлення історії українського права в самостійну науку зі своїм власним об'єктом дослідження⁴.

Зазначимо, що М. Владимирський-Буданов закінчив історико-філологічний факультет і навіть став його стипендіатом для підготовки до професорського звання по кафедрі російської історії. Але після вдалого захисту дисертації «Німецьке право в Польщі та Литві» й отримання магістерського ступеня був призначений на посаду професора кафедри історії російського права у Демидівському юридичному лицейі в Ярославлі, де й остаточно і завершився перехід від історії до юриспруденції та історії власне права. Однак зануритися в проблеми історії західноруського права М. Владимирському-Буданову вдалося лише після повернення до Університету св. Володимира в 1875 році⁵.

У науковій спадщині великого вченого, що є досить різнобічною, можна виділити низку пріоритетних тем. Це розробка так званої загальної історії руського права, результати якої викладені в «Огляді історії російського права» та «Хрестоматії по історії російського права». Постійний інтерес вченого також викликали проблеми народної освіти, що стали предметом його докторської дисертації «Держава і народна освіта в XVIII ст.» та дістали розвиток у більш як 20 працях.

Найбільша ж кількість статей та монографій М.Ф. Владимирського-Буданова присвячена історії литовсько-русського права. Серед них – «Німецьке право в Польщі і Литві» (1868 р.), «Уложення і Литовський Статут» (1881 р.) тощо. Більшість з них, за визначенням Ф.В. Тарановського, «мають більш місцеве значення», оскільки з'ясовують «деякі риси історико-юридичної топографії, якщо можна так висловитися, переважно південно-західного краю»⁶ і тому є значним надбанням власне для історії українського права.

Згідно із ідеями історичної школи права про єдність національного при державному роз'єднанні для М.Ф. Владимирського-Буданова безперечним є те, що «історія руського права має включати історію права таких руських країн, як Галичина, історію права Литовсько-Руської держави» насамперед як «сполучну ланку між давнім правом першого періоду і періодом імперії»⁷. Відповідно, на противагу офіційній на той час схемі російської історії (Київська Русь – Московська держава – Російська імперія), вчений запропонував наступну схему історичного процесу: земський (княжий) період IX–XIII ст., Московська і Литовська держави XIV–XVI, імперія XVIII–XIX століть⁸.

Прогресивним у цій концепції було декілька моментів. По-перше, Московська держава не виступає тут виключною правонаступницею Руської держави, позбавляючи тим самим західноруські землі (українські та білоруські) початку історії своєї державності. По-друге, концепція існування двох цілком незалежних держав – Литовсько-Руської та Московської – стимулювала комплексні дослідження, які мали заповнити наявну прогалину та, в ряді випадків, приводили до висновку про самотній характер власне західноруського права, що значною мірою зберегло давньоруські основи. Остання думка мала особливе значення на фоні твердження вченого про те, що між «Судебниками і Руською Правдою ціла прірва, нічим не заповнена... їхній (Судебників – А.К.) зміст не тільки однобічніший та бідніший, але й якісно відрізняється від змісту Руської Правди»⁹.

Наступною сторінкою розвитку школи західноруського права в Університеті св. Володимира була діяльність вихованців університету М.М. Ясинського, Г.В. Демченка, О.О. Малиновського, М.О. Максимейка. Становлення їх як вчених відбувалося під безпосереднім керівництвом М.Ф. Владимирського-Буданова. Його вплив досить чітко простежується у перших працях молодих вчених. Згадані вище дослідники належать до другого покоління школи, для якого була характерною стійка наукова зацікавленість західноруським правом та методологічна наступність з багатьох позицій.

Звичайно, проблеми західноукраїнського права не були єдиним об'єктом досліджень вчених, однак їх доробок у цій галузі поглибив знання про складові західноруської правової системи: джерела, кримінальне право й інститут покарання тощо. У підручнику О.О. Малиновського «Лекції з історії російського права»¹⁰ вперше введено до наукового обігу цілісний курс (кримінальне, цивільне та інші галузі) західноруського права нарівні з московським.

Методологічною базою дослідження професорів другого покоління були: визнання основних ідей історичної школи права, відстоювання національних засад розвитку права, загальні принципи дослідження ґрун-

тувалися на визнанні необхідності порівняльного методу дослідження історико-правових явищ на широкій документальній базі; особливий інтерес до історії Великого Князівства Литовського тощо. Однак це не виключало розбіжностей у підходах до пізнання.

Так, можна прослідкувати відхід від загальнослов'янських конструкцій (притаманних роботам М. Іванішева й М. Владимирського-Буданова), що сприяло новому осмисленню історико-правового матеріалу. Маючи міцне підґрунтя для дослідження литовсько-руського права, здобувши неабиякий професійний досвід наукової роботи, молоді вчені змогли не тільки продовжити студії над правом Великого Князівства Литовського держави, а й певним чином змінити їх акцент.

Так, друга генерація школи поступово відмовилися від трактування західноруського права як «сполучної ланки». Тривалий час ця теза була необхідна, адже лише її наявність уможливила проведення дослідження в цьому напрямі, не викликаючи пильної уваги з боку імперських чиновників. Думки про різні корені московського і литовсько-руського права свого часу М. Владимирським-Будановим і Ф. Леонтовичем дуже обережно висловлювалися, проте у працях другого покоління вони набувають чітких форм. Найбільш чітко думка про окреме місце литовсько-руського права й про різні типи московського і литовсько-руського права була висловлена М.О. Максимейком. Вчений дійшов висновку, що литовсько-руська і московська системи права є «не послідовними стадіями розвитку руського права, а різними його типами»¹¹. Він досить ґрунтовно вивчив зміст і походження Руської правди, Литовських Статутів, державно-правове становище сеймів Литовсько-Руської держави до Люблінської унії 1569 року. І після революції, коли це можна було зробити, М. Максимейко подав українське право як право козацької України, що через Литовський Статут зв'язується з Руською Правдою і є старшим і за змістом багатшим за право Московське. Українське право, на його думку, впливало на загальнодержавне (литовсько-руське) і було одним із джерел Литовського Статуту, а тому цей кодекс можна вважати почасти кодексом українського права.

Визнання цих двох правових систем не послідовними стадіями, а різними типами руського права можна вважати першим реальним кроком до розуміння західноруського права як самостійного об'єкта дослідження. Порівняння литовсько-руської і московської систем права дало вченим змогу встановити оригінальні риси західноруського права, а саме: домінування руського елемента у Великому князівстві Литовському; відносний пріоритет в ньому як об'єкта захисту прав особи (на протигагу правам держави – у Московському праві); ширша участь населення у громадському житті Литовсько-руської держави.

Напрацювання представників школи західноруського права певної інституалізації отримали в роки Української революції 1917–1921 років. 5 вересня 1917 р. Міністерство освіти Росії відправило подання Тимчасовому Уряду про необхідність відкриття в Університеті св. Володимира чотирьох українознавчих кафедр (української мови, української літератури, історії України, історії західноруського права) у зв'язку з «піднесенням національної самосвідомості українського населення» й задля «піклування про задоволення гострих культурно-просвітницьких його потреб»¹². Що цікаво, «в цьому випадку ініціатива не виходила з Ради Університету», а створення зазначених вище кафедр, за словами міністра освіти Росії, необхідне для задоволення тогочасних державних потреб. 19 вересня 1917 р. вийшла постановою Тимчасового Уряду про створення в Університеті св. Володимира відповідних кафедр. Викладання предметів дозволялося вести українською мовою, а в штатний розпис розширений на три ставки ординарного і одну екстраординарного професора (кафедру історії західноруського права повинен був очолити ординарний професор)¹³. Ідею про створення українознавчих кафедр було підтримано і в УНР на 3'їзді представників вищих шкіл України у травні 1918 року¹⁴.

Першим професором кафедри західноруського права став М.П. Василенко, якого на засіданні Ради Університету св. Володимира 11 жовтня 1918 р. більшістю голосів (52 проти 7) було обрано на посаду виконуючого обов'язки екстраординарного професора.

Згодом, вже в 20-х рр. ХХ ст., ідея про окремішність західноруського права була обрана програмною в роботі академічної Комісії для вивчення західноруського і українського права, що стала одним із перших осередків студій права українського. Хоча варто зазначити, що українське право розглядалося Комісією як гілка західноруського.

Крім того, О.О. Малиновський, представник другого покоління школи, після революції органічно перейшов до студіювання українського права, яке і раніше було об'єктом його уваги як вагома складова права західноруського. З подіями 1917 р. О.О. Малиновський пов'язував новий етап дослідження, оскільки «творчі здібності великого українського народу не можуть не розквітнути в умовах свободи, яку обіцяла революція». Саме вивчення українського права було прогресивним кроком. Історію українського права вчений вів від Руської Правди і вважав, що «історія українського права має особливо надзвичайний інтерес через різноманітну, повну несподіваних з поверхового огляду переходів від волі до поневолення, то гірку, то героїчну долю українського народу»¹⁵.

Отже, київська історико-юридична школа (школа західноруського права), яка об'єднувала вчених-правознавців М. Іванішева, Ф. Леонтовича та М. Владимирського-Буданова, М. Ясииського, О. Малиновського, Г. Демченка, О. Максимейка, займала одне з чільних місць в дореволюційній історико-правовій науці. З другої половини ХІХ ст. до початку ХХ ст. представниками школи було пройдено шлях від визнання необхідності досліджувати історію західноруського права до створення цілісної концепції його розвитку. А згодом, вже на початку ХХ ст., дослідники почали під новаторським ракурсом розглядати західноруське право, вважаючи його не частиною російського права, а правом самостійним. Фінальним акордом розвитку ідей школи стало відкриття кафедри історії західноруського права на юридичному факультеті Університету Св. Володи-

мира, сприйняття цих ідей як базових в діяльності Комісії для вивчення історії західноруського та українського права ВУАН та органічний перехід до вивчення історії українського права, як самостійного об'єкта наукового дослідження.

¹ Михальченко С.И. Киевская школа в российской историографии (Школа западно-русского права) / С.И. Михальченко. – М.: Прометей; Брянск: Изд-во БГПУ, 1996. – С. 18–20.

² Бондарук Т.І. Західноруське право: дослідження і дослідники / Т.І. Бондарук. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2000. – С. 24.

³ Гриценко І.С. М.Д. Іванішев – засновник історико-правової школи Університету Св. Володимира / І.С. Гриценко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2000. – Вип. 40. – С. 14. – (Серія «Юридичні науки»).

⁴ Заруба В.М. Огляд історії вивчення українського права / В.М. Заруба // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2010. – № 3. – С. 64.

⁵ Деркачова Н.О. Наукова концепція західноруського права в поглядах М.Ф. Владимирського-Буданова / Н.О. Деркачова // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. – 2015. – Вип. 27. – С. 167. – (Серія 18 «Економіка і право»).

⁶ Тарановский Ф.В. Памяти М.Ф. Владимирского-Буданова / Ф.В. Тарановский // Юридический вестник. – 1916. – № 3. – С. 1.

⁷ Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права / М.Ф. Владимирский-Буданов. – К., 1995. – С. 32.

⁸ Там само. – С. 33.

⁹ Владимирский-Буданов М. Отношения между Литовским Статутом и Уложением царя Алексея Михайловича (По поводу «Истории Кодификации» С.В. Пахмана, СПб., 1876) / М. Владимирский-Буданов // Сборник государственных знаний. – СПб.: Изд. Д.Е. Кожанчикова, 1877. – Т. 4. – С. 21.

¹⁰ Малиновский И. Лекции по истории русского права / И. Малиновский. – Ростов-на-Дону, 1918. – 497 с.

¹¹ Максимейко Н.А. Русская Правда и Литовский Статут / Н.А. Максимейко. – К., 1904. – С. 14.

¹² ДАК. Ф. 16. Оп. 469. Спр. 864. Арк. 14–14 зв.

¹³ ДАК. Ф. 16. Оп. 469. Спр. 869. Арк. 15–15 зв.

¹⁴ ДАК. Ф. 16. Оп. 479. Спр. 30. Арк. 15–19.

¹⁵ Малиновский И. Треба знати і вивчати історію українського права / І. Малиновський // Червоне право. – 1928. – № 1. – С. 15–16.

Резюме

Крижевський А.В. Становлення та еволюція школи західноруського права в Університеті св. Володимира (II пол. XIX – початок XX ст.).

У статті проаналізовано становлення та розвиток історико-правової (школи західноруського права) школи в Імператорському Університеті св. Володимира в другій половині XIX – на початку XX століття. Розглянуто роль М. Іванішева та М. Владимирського-Буданова у формуванні наукової школи в університеті. Досліджено методологічні позиції та спільні й відмінні риси у підходах до вивчення західноруського права вченими першого та другого покоління школи. Проаналізовано перехід від вивчення західноруського права до дослідження історії власне українського права. Розглянуто процес створення на юридичному факультеті Університету св. Володимира на основі здобутків представників школи кафедри історії західноруського права.

Ключові слова: Університет св. Володимира, західноруське право, литовсько-руське право, історико-правова школа, кафедра історії західноруського права, М. Іванішев, М. Владимирський-Буданов.

Резюме

Крижевский А.В. Становление и эволюция школы западнорусского права в Университете св. Владимира (II пол. XIX – начало XX в.).

В статье проанализировано становление и развитие историко-правовой школы (школы западнорусского права) в Императорском Университете св. Владимира во второй половине XIX – в начале XX века. Рассмотрена роль М. Иванешева и М. Владимирского-Буданова в формировании научной школы в университете. Исследованы методологические позиции, а также общие и отличительные черты в подходах к изучению западнорусского права учеными первого и второго поколения школы. Проанализирован переход от изучения западнорусского права к исследованию истории собственно украинского права. Рассмотрен процесс создания на юридическом факультете Университета св. Владимира на основе достижений представителей школы кафедры истории западнорусского права.

Ключевые слова: Университет св. Владимира, западнорусское право, литовско-русское право, историко-правовая школа, кафедра истории западнорусского права, М. Иванешев, М. Владимирский-Буданов.

Summary

Kryzhevskiy A. Formation and Evolution proses of the School of Western-Ruthenian Law at the University of Saint Vladimir (the second half of the XIX – beginning of the twentieth century).

There is analyzes the formation and development of the historical-legal (school of Western-Ruthenian law) schools at the Imperial University of Saint Vladimir in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries in this article. The role of M. Ivaneshiv and M. Vladimirskey-Budanov in the formation of a scientific school at the university is considered. The methodological positions, common and distinctive features in approaches to the study of Western-Ruthenian law by the scientists of the first and second generation of the school are researched. There is analyzed the transition from the study of Western-Ruthenian law to the study of the history of Ukrainian law. In this article is considering the process of creation at the Faculty of Law of the University of St. Vladimir on the basis of the achievements of representatives of the School of History of Western-Ruthenian Law.

Key words: Imperial University of Saint Vladimir, Western-Ruthenian law, Lithuanian-Ruthenian law, historical-legal school, Department of History of Western- Ruthenian Law, M. Ivaneshiv, M. Vladimirskey-Budanov.